

Historical sources of Syriac Christians from the beginning of Islam to the end of the Umayyad period

*Seyyed Mohammad Soltani*¹

(DOI): [10.22034/SKH.2023.13296.1300](https://doi.org/10.22034/SKH.2023.13296.1300)

Abstract

Original Article

P 95 -120

With the beginning of the Islamic conquests, Syriac-speaking people of Iraq, Shamat and western Iran began to reflect these conflicts and then describe Islam and Muslims in their writings, which are more and more used by early Islamic history researchers. Considering the importance of explaining the historical context of the emergence of these texts, their strengths and weaknesses, and the evolution of these texts in using them, the following article has addressed this issue in a descriptive-analytical way. The results of the research show that these writings compared to Islamic historical sources as well as other non-Islamic sources have advantages such as the time proximity of the authors to the reported events, an external view of Islam and Muslims, living in an Islamic society and having first-hand information. First, they have more information compared to other non-Islamic sources. But he searched for their weak points in the unavailability of all these texts, religious and polemical nature, sectarian biases and false and exaggerated image of Islam and Muslims. The origin and development of these texts until the end of the Umayyad period can be analyzed in the following four stages: 1st: scattered references to the conquests; Second: the first references to Islam and the first attempts to explain the philosophy of conquests; Third: reaction to the localization policies of Abd al-Malik Ibn Marwan (trying to show Islamic and Arabic elements in Diwans, coins, etc.); Fourth: The reaction to the consolidation of government and religion during the period of Abdul Malik and after that. From the fourth stage, wider social, political and theological relations between.

Keywords: Syriac texts, non-Islamic sources, the early history of Islam, the Prophet of Islam (PBUH),.

1. Assistant Professor of Baqer Uloom University (AS), Qom, Iran, soltani124@chmail.ir

Received: 2022/09/01 | Accepted: 2022/11/11

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

منابع تاریخی مسیحیان سریانی از صدر اسلام تا پایان دوره اموی

سید محمد سلطانی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/SKH.2023.13296.1300](https://doi.org/10.22034/SKH.2023.13296.1300)

نوع مقاله: علمی پژوهشی

چکیده

ص: ۱۲۰/۹۵

با آغاز فتوحات اسلامی سریانی‌زبانان عراق، شامات و غرب ایران به بازتاب این درگیری‌ها و سپس توصیفات از اسلام و مسلمانان در نگاشته‌های خویش پرداختند که هر روز بیشتر مورد توجه و استفاده پژوهشگران تاریخ صدر اسلام قرار می‌گیرند. با توجه به اهمیت تبیین بافتار تاریخی پیدایش این متون، نقاط قوت و ضعف، و سیر تطور این متون در بهره‌گیری از آن‌ها، نوشتار پیش رو به روش توصیفی-تحلیلی به این مهم پرداخته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد این نگاشته‌ها در مقایسه با منابع تاریخی اسلامی و نیز سایر منابع غیراسلامی از مزیت‌هایی چون نزدیکی زمانی نویسندگان به رخدادها، گزارش شده، نگاه بیرونی به اسلام و مسلمانان، زندگی در جامعه اسلامی و داشتن اطلاعات دست‌اول، برخورداری از اطلاعات بیشتر در مقایسه با سایر منابع غیراسلامی، برخوردارند. اما نقاط ضعف آن‌ها را در دسترس نبودن همه این متون، داشتن ماهیت دینی و جدلی، جانبداری‌های فرقه‌ای و تصویر نادرست و اغراق‌آمیز از اسلام و مسلمانان جستجو کرد. پیدایش و تطور این متون تا پایان دوره اموی را می‌توان در چهار مرحله زیر مورد بررسی قرار داد: یکم: اشاره پراکنده به فتوحات؛ دوم: نخستین اشارات به اسلام و نخستین تلاش‌ها برای تبیین فلسفه فتوحات؛ سوم: واکنش به سیاست‌های بومی‌سازی عبدالملک بن مروان (تلاش برای نمود عناصر اسلامی و عربی در دیوان‌ها، سکه‌ها و...)؛ چهارم: واکنش به تثبیت حکومت و دین در دوره عبدالملک و پس از آن. از مرحله چهارم روابط اجتماعی، سیاسی و الهیاتی گسترده‌تری میان مسلمانان با مسیحیان سریانی صورت می‌گیرد و در نتیجه جزئیات بیشتری از اسلام و جامعه اسلامی در این متون پدیدار است.

واژگان کلیدی: متون سریانی، منابع غیراسلامی، تاریخ صدر اسلام، پیامبر اسلام (ص)، مسیحیت سریانی، عبدالملک بن مروان، امویان.

^۱ - استادیار دانشگاه باقر العلوم (ع) قم، ایران، soltani124@chmail.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۰۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹

مقدمه

مسیحیان سریانی زبان در آستانه ظهور اسلام جمعیت قابل توجهی در مناطق عراق، شامات و غرب ایران را تشکیل می‌دادند. فتوحات اسلامی در این مناطق سبب پیدایش متون سریانی‌ای گردید که به طور مستقیم و یا غیرمستقیم به فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان اشاره دارند. با گسترش موج شکاکیت به منابع اسلامی در غرب، توجه به این متون برای بازسازی تاریخ صدر اسلام روز به روز در حال گسترش است. این امر برخاسته از ویژگی‌های مهمی چون نزدیکی زمانی نویسندگان به رخداد‌های گزارش شده، نگاه بیرونی به اسلام و مسلمانان، زندگی در جامعه اسلامی و داشتن اطلاعات دست‌اول، برخورداری از اطلاعات بیشتر در مقایسه با سایر منابع غیراسلامی است. از آن‌چه گذشت روشن می‌شود که آشنایی و بهره‌گیری از این متون تا چه اندازه در بررسی‌های تاریخی رویدادهای صدر اسلام حائز اهمیت است. اما از آن مهمتر این است که بافتار تاریخی پیدایش این متون، نقاط قوت و ضعف، و سیر تطور این متون مورد توجه قرار گیرد تا گرفتار خطاهای گوناگون حاصل از شتابزدگی در بهره‌گیری از منابع تاریخی نشویم.

نوشتار پیش رو پس از مروری بر زبان سریانی، مسیحیت سریانی و تاریخچه تاریخ‌نگاری در میان سریانیان، به روش توصیفی-تحلیلی، ویژگی‌ها، تاریخچه کاربست، و سیر تطور متون سریانی‌ای که به توصیف اسلام، مسلمانان و فتوحات اسلامی پرداخته‌اند را تبیین می‌کند. لازم به ذکر است که برای معرفی متون سریانی از ترجمه‌ها انگلیسی از این متون بهره گرفته شده است که در متن مورد استناد قرار گرفته‌اند.

۱- پیشینه پژوهش

در میان منابع فارسی باید از مقاله «کهن‌ترین مکتوبات غیراسلامی درباره ظهور اسلام و قرآن» نوشته سعید شفیعی خوزانی (پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۳۹۳، ش ۱۴) نام برد که با هدف نقد دیدگاه تجدیدنظرطلبانه مهمترین متون تاریخی به زبان‌های مختلف را معرفی کرده است تا مطابقت آن‌ها با منابع اسلامی را نشان دهد، اما تمرکز بر متون سریانی نداشته است، و در نتیجه، تنها یک دید کلی از این متون به دست می‌دهد. خاورشناسانی چون رابرت هولند در سال ۱۹۹۷ م. در کتاب دیدن اسلام آن‌گونه که دیگران دیدند^۱، و مایکل فیلیپ پن در سال ۲۰۱۵ م. در دو کتاب

^۱ . Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw it: A survey and analysis of the Christian, Jewish and Zoroastrian writings on Islam*, Princeton, 1997.

نخستین برخوردهای مسیحیان با مسلمانان^۱ و تجسم اسلام^۲ نیز به گردآوری، ترجمه و معرفی متون سریانی متعلق به دوره صدر اسلام پرداخته‌اند. در پژوهش پیش‌رو تلاش شده است ضمن بهره‌گیری و استناد به این منابع، با جانمایی این متون سریانی در سیر تکاملی تاریخ‌نگاری سریانی و نیز سیر تحولات دولت اسلامی تا پایان دوره امویان، ویژگی‌ها، نقاط ضعف و قوت، و نیز سیر تطور آن‌ها را بر پایه تحقیقات متعدد انجام‌شده توسط سریانی‌پژوهان به تصویر بکشد.

۲- سریانیان و زبان سریانی

زبان سریانی یک از لهجه‌های زبان آرامی (از خانواده زبان‌های سامی) است. زبان آرامی حدود سه هزار سال توسط اقوام و جوامع دینی گوناگون هلال حاصلخیز^۳ به عنوان زبان گفتاری، اداری و ادبی استفاده شده است. (Gzella, 2019: p. 205) مسیحیت در سال ۳۱۳ میلادی در امپراطوری روم به رسمیت شناخته شد و در سال ۳۸۰ تنها دین رسمی گردید. (Debié, 2019, pp.19-20). شواهد سده چهارم به بعد نشان می‌دهد که مسیحیت از شمال سوریه در این منطقه گسترش یافت (Taylor, 2019: p. 69). افزون بر این منطقه، زبان سریانی در کلیسای روم نیز پس از زبان یونانی و لاتین، جایگاهی ویژه داشت. اسناد رسمی مانند مصوبات شوراها کلیسایی به سریانی ترجمه می‌شد. برخی از شرکت‌کنندگان در شوراها به سریانی امضا می‌کردند و برخی از مقامات کلیسا مطالب خود را در اصل به سریانی می‌نگاشتند و در صورت لزوم به یونانی ترجمه می‌شد. (Debié, 2019, p.22). قراردادشتن ادسا (زها در ترکیه امروزی) در محل تقاطع مسیرهای مهم تجاری و اهمیت انطاکیه به عنوان مؤثرترین کلان‌شهر ایالت رومی سوریه سبب انتشار مسیحیت از اورشلیم به بین‌النهرین گردید. (Winkler, 2019: p.119).

زبان سریانی هیچ‌گاه زبان رسمی یک حکومت و یا زبان نژاد ویژه‌ای نبوده است و از این رو توانسته از مرزهای سیاسی عبور کند و به عنوان یک زبان فرهنگی و دینی انتشار یابد. تنها در دوره کوتاه حکومت اُسروئن در شمال بین‌النهرین (در نزدیکی شانلی‌اورفه در ترکیه کنونی) سریانی کهن یا آرامی اِدسای زبان رسمی گردید (Debié, 2019, p. 11).

۳- مسیحیت سریانی

^۱ Penn, Michael Philip. *When Christians First Met Muslims*. University of California Press, 2015.

^۲ Penn, Michael Philip. *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*. University of Pennsylvania Press, 2015.

^۳ . هلال حاصلخیز (Fertile Crescent) به بخش‌های تاریخی از خاور میانه شامل بخش‌های شرق دریای مدیترانه، میانرودان و مصر باستان گفته می‌شود.

گستره وسیع جغرافیایی همراه با مجادلات کلامی و تاریخ پیچیده مسیحیت سریانی سبب شکل‌گیری فرقه‌های مختلفی در آن گردیده است. نخستین مواجهه اسلام با مسیحیت با چهار فرقه مسیحیت سریانی است که در ادامه معرفی شده‌اند.

۱- کلیسای شرق: در اوایل سده سوم، مسیحیت در ایران یک ساختار کلیسایی را ایجاد کرده بود. در اسناد شوراهای کلیسایی دوره باستان متأخر از کلیسای ایران با عنوان «کلیسای شرق» یاد کرده‌اند (Winkler, 2019: p.120). مسیح‌شناسی کلیسای شرق بر اساس مسیح‌شناسی انطاکی با محوریت مدرسه ادسا شکل گرفت که از حدود ۴۳۰ تحت تأثیر آثار و اندیشه‌های اسقف و متکلم مسیحی، تئودور مپسوستی (متوفای ۴۲۸)، بود و الاهیات دئوفیزیتی (دو طبیعتی) داشت. یوحنا انطاکی (سرمرطران انطاکیه)، ایباس ادسای، و رابولا (اسقف ادسا) در شورای افسوس (۴۳۱) با سیریل اسکندرانی (سرمرطران اسکندریه) مخالفت کردند و در نتیجه، پس از شورای افسوس و کالسدون (۴۵۱) در سال ۴۸۹ امپراتور زنو (ششمین امپراتور روم شرقی) این مدرسه را تعطیل و معلمانش را تبعید کرد. بنابراین مدرسه نصیبین در نزدیکی مرز ایران به مرکز تأملات الاهیاتی و فکری کلیسای سریانی شرق در امپراطوری ساسانیان تبدیل شد (ibid: p.121).

۲- کلیسای ارتدکس سریانی (کلیسای سریانی غربی): مجادلات مسیح‌شناختی سده پنجم سبب چندفرقه‌ای شدن کلیسای انطاکیه (در استان ختای در جنوب ترکیه کنونی) گردید. بیشتر مسیحیان، عمدتاً سریانی‌زبانان، اصول عقیدتی مطرح شده در شورای کالسدون (۴۵۱) را نپذیرفتند. در زمانی که سوروس سراسقف ضدکالسدونی انطاکیه بود (۵۱۲-۵۱۸) مخالفان کالسدونی‌ها سرزمین‌های مصر و ایالت‌های عربستان، سوریه، اسروئن، ارمنستان، سیلیسیا، کاپودیکا، تراسیا، و جوامعی در بین‌النهرین را تحت پوشش خود داشتند. (Debié, 2019, p.25).

مقاومت علیه اصول اعتقادی شورای کالسدون در سوریه و بین‌النهرین یک جابجایی ژئو-کلیسایی ایجاد کرد. و تلاش‌های اغلب همراه با خشونت حکومت برای بازسازی وحدت کلیسای بی‌ثمر بود. یعقوب بارادیوس (اسقف ادسا ۵۴۳/۵۴۴-۵۷۵) برای فرار از مأمورین حکومتی که در پی غیرکالسدونی‌ها بودند به شکل یک گدا در بین‌النهرین، آناتولی، سوریه، فلسطین، و مصر پرتاب شد. تلاش‌های او منجر به بازسازی یک ساختار کلیسایی میافیزیتی بود که پس از گذشت دوران آزار و تبعید به عنوان کلیسای مستقل «ارتدکس شرقی» شکل گرفت. البته مخالفانش آن را کلیسای «یعقوبی» می‌خواندند. (Debié, 2019, pp. 24-25).

۳- کلیسای مارونی: از سده ششم پاتریارک‌نشین انطاکیه به دو بخش تقسیم شد: پاتریارک-

نشین عمدتاً یونانی (و نیز برخی سریانی‌زبان‌ها) که جزو کلیسای حکومتی روم بود، و پاتریارک‌نشین میافیزیتی ضد کالسدونی (ارتدکس سریانی). بر اثر سیاست‌های امپراطوری روم و فتوحات عرب‌ها، پاتریارک‌نشین سومی نیز پدیدار شد: کلیسای مارونی (Winkler, 2019: p.125). آنان در اصل جماعت رهبانی سریانی‌زبانی بودند که زندگی زاهدانه مارون (متوفای ۴۱۰) را الگوی خود ساخته بودند. (Winkler, 2019: p.125). در نیمه سده هفتم امپراطور بیزانس تلاش کرد با طرح مونوتلیتیزم^۱ (تک-اراده بودن مسیح) به اختلافات مسیح‌شناختی خاتمه دهد. اما خود این امر سبب شکل‌گیری کلیسای مارونی شد (Penn, 2015a: p.7).

۴- کلیسای کالسدونی: از آن‌چه در بالا گفته شد، روشن گردید که فرقه دیگر مسیحیان سریانی‌زبان کالسدونی‌ها هستند که الهیات خویش را بر اساس مصوبات شورای کالسدون (۴۵۱) بنا نهادند و مورد حمایت رسمی امپراطوری روم قرار داشتند.

۴- تاریخ‌نگاری سریانی

سنت تاریخ‌کلیسایی سریانی از مجموعه آثاری شکل گرفت که در ادامه کار یوسیبوس^۲ اهل قیصریه نوشته شدند (Wood, 2019, p. 407). دو اثر تاریخی عمده سریانی غربی که از سده ششم به‌جا مانده‌اند عبارتند از: اثر منسوب به زکریا اهل موتیلنه^۳ و کتاب یوحنا ایفسوسی که به ترتیب در ۵۶۹ و در حدود ۵۸۵ نگارش یافته‌اند. هر دو نویسنده اهل آمیدا (در استان دیاربکر در ترکیه امروزی) و میافیزیت بوده‌اند. این دو بیشتر تاریخ‌کلیسایی هستند تا جزئی از سنت تاریخ‌نگاری سریانی. در تواریخ محلی همین دوره می‌توان یک الگوی بسیار متفاوت را در رویدادنامه ادسا^۴ (نوشته حدود ۵۵۰) و رویدادنامه منسوب به یوشع منارنشین^۵ (۵۱۲) مشاهده کرد. هر دوی این‌ها در ادسا و بر اساس آرشیو محلی نوشته شده‌اند، و هیچ کدام جانبداری میافیزیتی ندارند. رویدادنامه ادسا به‌طور قابل توجهی گرایش کالسدونی دارد.

وجود هر دو رویدادنامه محلی احتمالاً به سبب جایگاه والای آرشیوهای بوده که در ادسا نگهداری می‌شدند. این آرشیوها با اشاراتی که یوسیبوس به استفاده‌اش از آن‌ها برای کشف افسانه

¹ Monothelism

² Eusebius

³ Zachariah of Mytilene

⁴ Chronicle of Edessa

⁵ Chronicle of Pseudo-Joshua the stylite

بگر کرده است مشهور شدند. بر اساس محتوای این رویدادنامه‌ها می‌توان حدس زد که این آرشوها مشتمل بر فهرست اسامی اسقفان، گزارش بناهای محلی و امور خیریه، قوانین تازه منتشرشده، نوسانات قیمت‌ها، آمار فوتی‌ها بر اثر قحطی، گزارش بلایای طبیعی، اشاراتی به شوراها، کلیسای، اندکی از رخدادهای خارج از شهر بوده است. در این گزارش‌ها سال‌ها بر اساس تاریخ سلوکی ثبت شده است (ibid, pp. 408-409).

تاریخنگاری سریانی غربی در سده هفتم و هشتم با نگارش رویدادنامه‌های خلاصه که شامل جداول سالشمار به همراه توضیحات مختصری از رویدادهای معاصر می‌شد ادامه یافت. این شیوه تاریخنگاری برگرفته از بخشی از کتاب کرونیون یوسیوس بود. رویدادنامه تا ۸۱۹^۲ و رویدادنامه زوقین^۳ (نوشته حدود ۷۷۵) از این دست نوشته‌ها هستند. فیلیپ وود معتقد است این رویدادنامه‌ها نگرش مهمی برای نگارش‌های نخستین تاریخ در میان عرب ایجاد کرده‌اند. در نیمه سده هفتم میلادی شاهد نگارش رویدادنامه خوزستان هستیم که نویسنده آن به دنبال پیروی از هر دو سنت نگارش تاریخ کلیسا و نگارش تاریخ پادشاهان (ساسانی) بوده است (ibid, pp. 410-412).

۵- متون سریانی مرتبط با تاریخ صدر اسلام

با آغاز فتوحات اسلامی سریانی‌زبانان به بازتاب این درگیری‌ها و سپس توصیفاتی از اسلام و مسلمانان در نگاشته‌های خویش پرداختند که هر روز بیشتر مورد توجه و استفاده پژوهشگران تاریخ صدر اسلام قرار می‌گیرند. در این بخش تلاش شده است ویژگی‌ها، تاریخچه کاربست، و سیر تاریخی شکل‌گیری این متون تبیین گردد.

۵-۱- ویژگی‌ها

۵-۱-۱- نقاط قوت

سده هفتم میلادی - دوره ظهور اسلام - در تاریخنگاری بی‌زانس به عنوان «دوره تاریک»^۴ شناخته می‌شود. علت این نامگذاری این است که منابع تاریخی اولیه از این دوره به‌جا نمانده است، و در نتیجه، محققان برای نگارش تاریخ این دوره مجبور به بهره‌گیری از منابع متأخر شده‌اند. این در حالیست که این منابع متأخر نسبت به منابع اولیه‌ی اندکی که امروزه در دسترس است، پارادایم

۱. نام یکی از پادشاهان اسروئن که طبق این افسانه با مسیح ملاقات داشته و مسیحی شده است.

^۲. Chronicle to 819

^۳. Zuqin

^۴. dark age

متفاوتی برای فهم رخداد‌های این دوره در اختیار ما قرار می‌دهند، و بسیار تحت تاثیر جدال‌های الاهیاتی و سیاسی به نگارش درآمده‌اند. (Grypeou, 2006: p.3) از این رو بهره‌گیری از منابع سریانی می‌تواند گزارش‌های برون دینی، با ماهیت متفاوتی نسبت به گزارش‌های اسلامی درباره رخداد‌های صدر اسلام به دست دهد. هرچند نباید از سخنان جانبدارانه و همراه با تعصبات دینی نویسندگان این نگاه‌ها غفلت ورزید، اما متفاوت بودن رویکرد دینی آن‌ها با نویسندگان مسلمان، مورخین را قادر می‌سازد با مقایسه این متون به اطلاعات اطمینان‌آورتری دست یابند.

سریانی‌ها تنها پس از چند سال از آغاز فتوحات شام در حاکمیت اسلام بودند. از دهه ۶۴۰ آنان دیگر مخالفان نظامی مسلمین نبودند بلکه اسلام نوظهور جنبه‌ای از زندگی روزانه آنان بوده است و به مقامات کلیدی در حکومت رسیده‌اند. در جریان نهضت ترجمه بغداد دانشمندان سریانی با دانشمندان مسلمان برای ترجمه متون یونانی همکاری داشتند. با رهبران مسلمان در جنگ‌های ضد بیزانس شرکت می‌کردند. مسیحیان سریانی با مسلمانان غذا می‌خوردند، ازدواج می‌کردند، برایشان ارث می‌گذاشتند، کودکانشان را تعلیم می‌دادند. بنابراین روابط مسلمانان با مسیحیان، نخستین بار در این متون به تصویر کشیده شده است.

بنابراین نویسندگان این متون شاهدان عینی بسیاری از رخداد‌هایی هستند که گزارش کرده‌اند. نخستین متونی که نام محمد(ص) برده شده، نخستین فهرست خلفای پس از ایشان و نخستین گزارش دوران جنگ‌های داخلی یا فتنه (۶۸۳-۶۹۲)، نخستین گزارش‌های اسلام آوردن یا ارتداد مسلمانان، نخستین مجادلات کلامی پیرامون قرآن که شامل نخستین نقل قول‌ها از قرآن کریم نیز می‌شوند را باید در این متون جستجو کرد. (Penn, 2019, p. 175-176)

نکته دیگر آن که درست است که از سایر گروه‌های دینی مانند مسیحیان قبطی نیز منابع دست-اولی در دسترس است، اما تعداد متون سریانی در مقایسه با سایر منابع غیراسلامی بسیار بیشتر است و اطلاعات افزون‌تری از اسلام را در اختیار ما قرار می‌دهند. (Suermann, 2006: p. 96)

۱-۱-۵- نقاط ضعف

در کنار ویژگی‌های حائز اهمیت متون سریانی، می‌باید به کاستی‌های این متون نیز توجه داشت. مهمترین نقاط ضعف این متون برای بازسازی تاریخ صدر اسلام عبارتند از:

۱- گرچه شمار زیادی از آثار سریانی از دوره صدر اسلام به‌جا مانده است، اما باید به این نکته نیز توجه داشت که این‌ها بخش اندکی از انبوه متون سریانی نگاهشته شده در دوره صدر اسلام هستند.

این امر پژوهشگران را بر آن می‌دارد که از رویکردهای تقلیل‌گرایانه پرهیز کنند و رشد تکاملی آن‌ها را به صورت خطی نپندارند. نکته دیگری که ما را از تعمیم‌های شتابزده برحذر می‌دارد وجود دیدگاه‌های متفاوت در میان برخی نوشته‌های سریانی مانند مکاشفه منسوب به متودیوس (اسقف و شهید سده چهارم میلادی) و رویدادنامه دیونسیوس (اسقف انطاکیه در از ۸۱۸ تا ۸۴۵ م.) است. (Penn, 2015a: p. 18)

۲- افزون بر این که منابع نسبتاً کمی از قرن هفتم به‌جا مانده است، چه بسا گزارش‌های مربوط به رخدادهای مدّ نظر، به دست ما نرسیده باشد. برای نمونه، یک رویدادنامه مارونی مربوط به دهه ۴۰ هجری (۶۶۰ میلادی) وجود دارد که بخش‌های به‌جا مانده از آن، شامل دوره تهاجم عرب‌ها نمی‌شود. از رویدادنامه یعقوب ادسائی (اسقف ادسا) (۱۹-۹۰ هجری / ۶۴۰-۷۰۸ میلادی) تنها بخش‌های تا سال ۶۳۲ میلادی در دسترس است که آن نیز تنها در نسخه‌ای متعلق به قرن ۱۰ یا ۱۱ میلادی وجود دارد. (Nevo and Coren, 2003: p.109-110)

۳- بیشتر متون سریانی به‌جامانده در اصل متون تاریخی نبوده، بلکه متونی دینی هستند. حتی نگارش رویدادنامه‌ها با اهداف دینی و اخلاقی انجام شده، و در نتیجه، ثبت دقیق یک واقعه تاریخی مدّ نظر نویسنده نبوده است. (Witakowki, 1987, p. 172; Nevo and Coren, 2003: p.104) افزون بر این، چنین منابعی گرفتار نگرش و نگارش جانبدارانه رخدادهای تاریخی هستند. همانطور که بروک خاطر نشان کرده است، «هر یک از سه جماعت کالسدونی‌ها، مونوفیزیت‌ها و نسطوریان تفسیر متفاوتی از رخدادهایی چون فتوحات عرب‌ها و رفتار فاتحان با مسیحیان ارائه داده‌اند.» (Brock, 1982, p. 16)

۴- در بهره‌گیری از این متون باید روشن شود که زمان رخدادهای نوشته شده در این منابع واقعاً همان عصر نویسنده بوده است، چرا که نویسندگان این دوره عادت داشتند رخدادهای گذشته را به عنوان نمونه‌ای برای حال ذکر کنند و یا در نوشته‌های مکاشفه‌ای آخرالزمانی رخدادهای گذشته و حال را برای زمان آینده تصویر نمایند. (Nevo and Coren, 2003: p.104)

۵- پژوهشگرانی چون جیمز هوراد-جانستون بر بحرانی بودن اوضاع سده هفتم میلادی تأکید کرده‌اند و تأثیر آن بر شکل‌گیری تصویری نادرست و اغراق‌آمیز از مسلمانان در نظر مسیحیان آن دوره را مورد توجه قرار داده‌اند. وی بر این باور است که بربر دانستن فاتحان عرب و تصور اسلام به عنوان یک فرقه یهودی موعودباور^۱ نتیجه افراطی پیش‌پنداره‌های مسیحیان بوده است. این امر سبب شده است تا آنان بیش از حدّ پذیرای سخنان غیرقابل‌اعتماد و گزارش‌های دستکاری شده

^۱ . Messianic

درباره باورها و سنت‌های اسلامی باشند. (Howard-Johnston, 2010: p. 6)

۲-۵- تاریخچه کاربری

علیرغم اهمیت فوق‌العاده متون سریانی صدر اسلام، کاربری این متون در مطالعات تاریخ اسلام خیلی دیرینه‌تر اتفاق افتاد. یکی از علل اصلی این امر آن بود که مرز بنیادین میان اسلام-شناسان غربی که با متون عربی و فارسی سر و کار داشتند و دانشمندان مسیحیت شرقی که سریانی آموخته بودند وجود داشت. در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم بسیاری از سریانی‌شناسان نامدار مانند ژان باپتیست شابوت^۱، آلفونس مینگانا^۲، فرانسوا ناو^۳، تئودور نولدکه^۴، و ویلیام رایت^۵ بخشی از زمان خود را به ویراست و ترجمه این متون اختصاص دادند. (Penn, 2019, p. 175-176). به نظر می‌رسد نخستین اثر الهام‌بخش در این زمینه، مقاله سباستین بروک با عنوان «منابع سریانی برای تاریخ سده هفتم»^۶ بوده است که در سال ۱۹۷۶ منتشر شد. از آن پس، افرادی چون اندرو پالمیر در کتاب سده هفتم در رویدادنامه‌های سریانی غربی^۷ (۱۹۹۳) به گردآوری متون سریانی سده هفتم همت گماشتند. (Ginkel, 2006: p. 173) اما تلاش برای تحلیل این متون تا زمان انتشار کتاب هاجریسم^۸ نوشته کرونه و کوک در ۱۹۹۷ عملی نشد. گرچه نتایج آن دو درباره شکل‌گیری اسلام نخستین غالباً مورد پذیرش واقع نشد، اما استناد و تحلیل‌های آنان درباره بسیاری از اشارات مسیحی به اسلام دیگران را ترغیب به تحقیق بیشتر در متون سریانی صدر اسلام کرد. کاربری سیستماتیک این متون در تحلیل تاریخ صدر اسلام را می‌توان در آثار چارلز ویلیامز^۹، مرگ یک پیامبر^{۱۰}، و در راه خدا^{۱۱} نظاره کرد (Penn, 2019, p. 175-176). به نظر می‌رسد

¹ . Jean-Baptiste Chabot

² . Alphonse Mingana

³ . François Nau

⁴ . Theodor Nöldeke

⁵ . William Wright

⁶ . Brock, Sebastian P., 'Syriac Sources for Seventh Century History', *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 1976, pp. 17-36.

⁷ . Palmer, Andrew. *The Seventh Century in the West- Syrian Chronicles*. Liverpool: Liverpool University Press, 1993.

⁸ . Crone, Patricia and Cook, Michael. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge University Press, 1977.

⁹ . Howard-Johnston, James. *Witnesses to a world crisis: Historians and histories of the Middle East in the seventh century*. Oxford University Press, 2010.

¹⁰ . Shoemaker, Stephen J. *The Death of a Prophet*. University of Pennsylvania Press, 2012.

¹¹ . Hoyland, Robert G. *In God's path: The Arab conquests and the creation of an Islamic empire*. Oxford University Press, USA, 2015.

جامع‌ترین در این باره کتاب زمانی که مسیحیان نخستین بار مسلمانان را ملاقات کردند، نوشته مایکل فیلیپ پن^۱ باشد که ۲۸ متن سریانی درباره تاریخ صدر اسلام تا اواخر دوره امویان (۷۵۰ میلادی) را گردآورده و به انگلیسی ترجمه کرده است. البته برخی متون سریانی متعلق به این دوره، مانند زندگی تتودوطی، مجادله بیت‌حالی، مکاشفات درباره تقدیر مسیح، و نامه‌های ماکسیموس در این کتاب نیامده‌اند.

۳-۵- سیر تطور

آشنایی مسیحیان سریانی با اسلام روندی تدریجی داشته و در نتیجه بازتاب آن در نگاشته‌های سریانی تحت تأثیر تحولات درون حکومت اسلامی دستخوش تطوراتی بوده است که می‌توان در چهار مرحله زیر به تصویر کشید.

۱-۳-۵- اشارات پراکنده به فتوحات

نخستین متون سریانی از صدر اسلام، اشاراتی پراکنده به فتوحات است. کهن‌ترین متن سریانی موجود که به حضرت محمد ص و احتمالاً به مهم‌ترین جنگ فتوحات اسلامی اشاره کرده، یادنامه مختصری از مشاهدات فردی ناشناس بر روی برگه خالی ابتدای یک کتاب مقدس است. که به گزارش سال ۶۳۷ مشهور است. (Wright, 1870: 1/65-66)

پس از آن شاهد رویدادنامه ۶۴۰ (یا رویدادنامه توماس شبان^۲) هستیم که یک متن طولانی از مسیحیان میافیزیت است که از خلقت آدم (ع) آغاز شده و تا سال‌های نخستین فتوحات اسلامی ادامه می‌یابد، اما تنها در چند جمله به عرب‌ها، فتوحات و حضرت محمد (ص) اشاره کرده است. بیشتر پژوهشگران، نویسندگان را معاصر این رخدادها دانسته‌اند. معمولاً گزارش وی از جنگی در نزدیکی غزه را اشاره به نبرد دائن دانسته‌اند که نخستین برخورد نظامی عرب با نیروهای بیزانس است. (Penn, 2015b: pp. 25-26; see also Howard-Johnston, 2010: pp. 59-66; Hoyland, 1997: pp. 118-120; Palmer, 1993: pp. 5-12, 23-24; Wright, 1870, vol. 3: pp. 1040-1041.)

۲-۳-۵- نخستین اشارات به اسلام و نخستین تلاش برای تبیین فلسفه

فتوحات

سومین متن به‌جا مانده از متون سریانی صدر اسلام، نامه‌های یشوع یهب سوم (متوفای ۶۵۹) است. او اسقف، مطران، جاثلیق، و در دهه آخر عمرش رهبر کلیسای سریانی شرقی گردید. وی در

¹ Penn, Michael Philip. *When Christians First Met Muslims*. University of California Press, 2015.

² Thomas the Presbyter

نامه 48B بر رقابت‌های بین راهبان تحت نظر یسوعیهب و مسیحیان میافیزیت متمرکز شده است. یسوعیهب راهبان سریانی شرقی را به سبب نداشتن غیرت دینی کافی سرزنش نموده، و استدلال می‌کند که عرب‌های هاجری ذاتاً میافیزیت‌ها را ترجیح نمی‌دهند و هر زمانی هم که چنین کردند، با تلاش اندکی می‌توان آنان را به حمایت از سریانی‌های شرقی ترغیب کرد. نویسندگان سریانی وقتی سخن از فاتحان سرزمینشان می‌گویند، دغدغه اصلیشان مواجهه با یک دین دیگر نیست، بلکه کانون بحث چگونگی جلب حمایت فاتحان از یک شاخه مسیحیت علیه دیگری است. نخستین کاربردست واژه مهاگرایی در این نامه دیده می‌شود، که بعداً یکی از رایج‌ترین واژگان برای اشاره به مسلمانان در نگاشته‌های سریانی گردید. (Penn, 2015b: pp. 29-30; Hoyland, 1997: pp. 176-180) نامه C۴ یسوعیهب از «عرب‌هایی که در این زمان خداوند کنترل جهان را در اختیارشان قرار داده است» سخن می‌گوید. وی این نامه را خطاب به سیمون، مطران رؤ اردشیر در فارس نوشته است و مرتد شدن اعضای کلیسای وی را نابخشودنی برمی‌شمارد، زیرا عرب‌ها به‌طور کلی حامی مسیحان بودند و اجازه می‌دادند بر کیش خود بمانند و مرتد شدن این مسیحیان تنها بدین سبب بود که عرب‌ها از مسیحیان نصف دارایشان را طلب می‌کردند. (Penn, 2015b: pp. 30-31; Hoyland, 1997: pp. 180-182) نامه C۱۰ نیز علیه اسقف‌های بیت‌قطری (قطر کنونی) است که حاکمیت وی را به چالش کشیده بودند. یسوعیهب در این نامه خود را واسطه مسیحیان و فرمانروایان عرب معرفی می‌کند. این متن یکی از قدیمی‌ترین منابع موجود درباره پرداخت مالیات سرانه مسیحیان تحت حاکمیت اسلام است. (Penn, 2015b: p. 32; see also Hoyland, 1997: p. 179; Brock, 2011: p. 179)

در نیمه دوم سده هفتم میلادی با نگاشته‌های سریانی مختلفی روبرو هستیم. رویدادنامه خوزستان یکی از ارزشمندترین رویدادنامه‌های سریانی شرقی از نویسنده‌ای گمنام است که به‌طور کامل به دست ما نرسیده است. منطقه خوزستان محور اصلی بخش انتهایی این نوشته است و از این رو دانشمندان متأخر این نام را به آن داده‌اند. (رضاخانی و امیری، ۱۳۹۵: صص ۲۶-۳۶) این کتاب بر تاریخ کلیسایی حدود ۵۹۰ تا میانه سده هفتم متمرکز شده است و در دو موضع درباره اسلام سخن می‌گوید. یک بار در بخش اصلی، و یک بار در بخشی که بیشتر محققان آن را، با توجه به تفاوت دست‌خط، نوشته نویسنده متأخرتری می‌دانند که در فاصله اندکی پس از نگارش بخش اصلی به آن ضمیمه شده است. این صفحات شامل برخی از جامع‌ترین توصیفات سریانی شرقی از فتوحات اسلامی است که از حضرت محمد (ص)، کعبه، مدینه، روابط حاکمان اسماعیلی با مسیحیان، و این که خداوند فرزندان اسماعیل را بر بیزانس و ایران پیروز کرده، نیز سخن گفته است. (Penn,

دیگری چون تاریخ خسرو نشان از دقت بسیار خوب آن دارد. (Howard-Johnston, 2010: p. 128; 2015b: p. 47) مقایسه محتوای رویدادنامه خوزستان با منابع برای نخستین بار در این متن شاهد به کارگیری اصطلاح کتاب مقدسی «پسران اسماعیل» به جای «طیایی» هستیم. نویسندگان بعدی نیز از این الگو استفاده کرده و فاتحان عرب را بارها و بارها «اسماعیلی‌ها» یا «پسران هاجر» خوانده‌اند. (Penn, 2015a: p. 21)

در همین نیمه دوم سده هفتم، رویدادنامه مارونی نگارش یافته است. این رویدادنامه بخش‌های به‌جا مانده از یک تاریخ عمومی سریانی بی‌نام از یک نویسنده مارونی است. مباحث این رویدادنامه درباره تاریخ اسلام، به‌ویژه خلافت معاویه، از اهمیت خاصی برخوردار است. افزون بر ارائه اطلاعاتی از تاریخ نظامی و سیاسی نیمه سده هفتم، این متن شامل سه فراز درباره برخوردهای بین‌الدیانی است. یکی از این موارد، مناظره مسیحیان میافیزیت و مسیحیان مارونی است که گفته شده در مقابل معاویه صورت گرفته، و وی جانب مارونی‌ها را گرفته است، اما اسقف میافیزیت با دادن چیزهایی به معاویه، حمایتش را در برابر مارونی‌ها جلب می‌کند. فراز دوم بازدید معاویه از اورشلیم، خواندن نماز در جلجته، جتسیمانی و مقبره مریم را بیان کرده است. فراز سوم شامل ضرب سکه‌های طلا و نقره بدون علامت صلیب توسط معاویه است. (Penn, 2015b: pp. 54-56)

در این دوره دو اثر با نگاه متعصبانه‌تری به فتوحات نیز به نگارش درآمده، که به دنبال ارائه فلسفه شکل‌گیری فتوحات اسلامی و ایجاد مشکلات برای مسیحیان است. نخستین اثر، مکاشفه آخرالزمانی موعظه کتاب مقدسی از آموزگار سریانی، مار افرام مقدس، درباره پایان، ویرانی نهایی، داوری، عقوبت، یاجوج، مأجوج، و دجال^۱ است که به نادرست به افرم سریانی (متوفای ۳۶۳ میلادی) نسبت داده شده است. این مکاشفه ساختار یک مِمْرًا^۲ یا موعظه کتاب مقدسی را دارد که از فرم منسوب به اِفرم (کشیش، الهی‌دان و شاعر مشهور سده چهارم م.)، یعنی دوتایی‌های هفت سیلابی، پیروی می‌کند. این ۵۶۰ خط شعر از جنگ‌های روم (بیزانس) و آشور (ایران) آغاز می‌شود و سپس پیشگویی می‌کند که به سبب فساد و شرارت مسیحیان، خداوند رومی‌ها را با بلندمرتبه کردن نسل هاجر عقوبت خواهد کرد. غارت، ویرانی و طلب خراج سبب نابودی سرزمین خواهد شد. به

¹ . A memrā by the Syrian teacher, the holy Mār Ephrem, concerning the end, the consummation, the judgment, the punishment, Gog, Magog, and the Antichrist

² . memrā

فاصله اندکی، خداوند به سبب شرارت فرزندان هاجر، خداوند یا جوج و مأجوج^۱ سایر امت‌های شما را که اسکندر بزرگ به اسارت کشیده بود، آزاد خواهد ساخت. (اشاره به حزقیال ۳۸-۳۹) این امم آخرالزمانی فرزندان هاجر را نابود ساخته، و خود نیز از سپاه ملائکه شکست می‌خورند. این ملائکه، امپراطوری روم را بازسازی می‌کنند. دور دوم حکمرانی روم با ظهور دجال، آخرالزمان و دادرسی نهایی پایان خواهد یافت. شاید این متن کهن‌ترین مکاشفه آخرالزمانی سریانی به‌جا مانده باشد که از اسلام یاد کرده است. دید نویسنده به فرزندان هاجر همواره منفی است و در مقایسه با مکاشفات سریانی بعدی، نقش آخرالزمانی آنان توسعه‌نیافته است. برخلاف نوشته‌های قبلی که فتوحات عرب را اغلب به سادگی به عنوان یک درگیری نظامی دیگر در منطقه ارائه کرده‌اند، این مکاشفه فتوحات را به عنوان پیشقراول آخرالزمان تصویر می‌کند. (Penn, 2015b: pp. 37-38; Hoyland, 1997: pp. 260-261)

اثر دوم، تاریخ ماکسیموس فلسطینی شیریر، که بر خالق خود کفر ورزید^۲ و زبانش بریده شد است که عموماً نزد دانشمندان معاصر با عنوان زندگی سریانی ماکسیموس اعتراف‌گیرنده شناخته می‌شود. ماکسیموس اعتراف‌گیرنده^۳ (متوفای ۶۶۲) دانشمند مسیحی و یکی از مهم‌ترین مخالفان عقیده مونوتلیتیسم (وحدت اراده خدا و مسیح)^۴ در نیمه قرن هفتم است. زندگی سریانی ماکسیموس اعتراف‌گیرنده توسط یک مارونی طرفدار مونوتلیتیسم نگاشته شده است. او از ابتدای تولد ماکسیموس تا مخالفتش با باور مونوتلیتیسم و مخفی شدنش از ترس امپراطور را تشریح کرده، و سپس از ظهور عرب‌ها به عنوان مجازات الهی به سبب پذیرش عقاید ماکسیموس، و نیز احیای تفکر ماکسیموس به سبب آشوب ناشی از هجوم عرب‌ها و ناتوانی کلیسا از پاسخ به وی سخن می‌گوید. (Penn, 2015b: pp. 62-65; ; see also Hoyland, 1997: pp. 139-42; Wright, 1870: vol. 3, p. 1206)

۳-۳-۵- واکنش به سیاست‌های بومی‌سازی عبدالملک

با اجرای سیاست‌های بومی‌سازی عبدالملک (۶۸۵-۷۰۵) اوضاع سیاسی کاملاً دگرگون شد. افزون بر این، عربی‌سازی زبان اسناد حکومتی و مالیاتی (ن.ک: طقوش، ۱۳۹۹: ۱۴۱-۱۴۴) سبب شد به تدریج زبان سریانی جایگاه خود را به عنوان یک زبان بین‌المللی^۵ از دست بدهد. (Penn, 2015a: p. 28)

¹ . Gog and Magog

² . blasphemed

³ . Maximus the Confessor

⁴ . Monothelitism

⁵ . lingua franca

مسیحیان سریانی در این شرایط تازه مجبور به ارائه ارزیابی تازه‌ای از فتوحات بودند که نخستین ژانر آن مکاشفات آخرالزمانی بر اساس متن آخرالزمانی کتاب دانیال^۱ عهد قدیم بود. این کار نخستین بار توسط یوحنا بار پنکایی، نویسنده و راهب کلیسای مسیحیت شرقی در اواخر سده هفتم میلادی، صورت گرفت. او کتاب نکات اصلی را که پاسخی الاهیاتی به رخدادهای آن دوره بود را نگاشت. این کتاب تاریخ جهان از ابتدای خلقت تا اواخر دهه ۶۸۰ را در بر می‌گیرد. نگارش کتاب در دوره جنگ‌های داخلی دوم پس از مرگ معاویه دوم در ۶۸۳ انجام شده است. در این زمان، عراق از سلطه دو خلیفه رقیب یعنی عبدالملک بن مروان و عبدالله بن زبیر به دور بود ولی گروهی از زندانیان جنگی غیرعرب، شورشی ضد عربی به راه انداخته بودند و شهر نصیبین در صد کیلومتری جنوب غربی صومعه یوحنا را در اختیار گرفته بودند. آنچه در سراسر این نوشته موج می‌زند، پرسش از عدالت خداوند و رنج‌های مسیحیان آن دوره است. او به تبعیت از یوسیویس مورخ (م. حدود ۳۳۹) بر پارادایم درک رابطه آموزگاری خداوند نسبت به بشر با استفاده از مصائب و رنج‌ها تکیه کرده، و شکست بی‌زانس از عرب‌ها را نتیجه بازگشت مسیحیان به گناه پس از برطرف شدن دوره شکنجه آنان توسط رومیان می‌داند. البته او بر خلاف سایر نویسندگان سریانی سده هفتم معتقد است دنیا دیگر اصلاح نخواهد شد و غیرعرب‌های شورشی (شرطی‌ها) بر فرزندان هاجر پیروز می‌شوند ولی پس از مدت کوتاهی آخرالزمان فرا خواهد رسید. (Penn, 2015a: pp. 25-26; Penn, 2015b: pp. 85-88; see also Hoyland, 1997: pp. 194-200)

اما مشهورترین مکاشفات آخرالزمانی از این دوره، مکاشفه آخرالزمانی منسوب به متودیوس است که تاریخ جهان را به هفت دوره تقسیم می‌کند. فرزندان اسماعیل در دوره پنجم جهان پدیدار می‌شوند، زمانی که همه زمین را فتح و ویران می‌کنند، اما سرانجام از داوری از بنی اسرائیل به نام جدعون^۲ شکست می‌خورند. وی تاکید می‌کند که این نبرد میان جدعون و اسماعیلی‌ها نشانه‌ای از این است که در دوره آخر، فرزندان اسماعیل مسیحیان را ده هفته سال به اسارت خواهند گرفت. البته در پایان این دوره توسط رومیان (امپراطوری روم) نابود می‌گردند. نیمه دوم کتاب بر اساس چهار پادشاهی مذکور در کتاب دانیال، بر ظهور نهایی فرزندان اسماعیل متمرکز است. مصیبت‌های مسیحیان تحت حاکمیت فرزندان اسماعیل سبب مرتد شدن بسیاری از مسیحیان می‌شود و تنها برگزیدگان از مسیحیان حقیقی باقی می‌مانند. (Penn, 2015a: p. 28; Penn, 2015b: pp. 108-115; see also Garstad, 2012: pp. vii-xiv; Hoyland, 1997: p. 264)

^۱ . مسیحیان سریانی کتاب مکاشفه عهدجدید را جزو کتاب‌های قانونی نمی‌شمردند. (Penn, 2019a: p. 25)

^۲ . Gideon

این متن تقریباً نسبت به همه متون سریانی دیگر دیدگاه منفی‌تر و تعابیر تندتری نسبت به فاتحان عرب، فتوحات و عواقب آن دارد که سبب شهرت آن در میان بیشتر مسیحیان غربی شده است. چند سال پس از نگارش کتاب، یک نسخه سریانی از آن با اصلاحاتی قابل توجه نگارش یافته است که امروزه به نام مکاشفه آخرالزمانی ادسای شناخته می‌شود (Penn, 2015a: pp. 29-30) که اشارات متعدد آن به اورشلیم و صلیب مسیح باید برای معاصرانش نیش‌دار بوده باشد، زیرا در این زمان عبدالملک در حال ساخت اورشلیم به عنوان یک مرکز اسلامی و سامان دادن به نمایش صلیب توسط مسیحیان بوده است. (Penn, 2015b: pp. 130-131)

در اواخر سده هفتم میلادی گونه‌های دیگری از متون سریانی نیز به اسلام اشاره داشته‌اند، که احتمال می‌رود بی‌تأثیر از اقدامات بومی‌سازی عبدالملک نبوده است. برای نمونه می‌توان از تفسیر فرازهای انجیل، اثر حنانشوع اول^۱ نام برد. حنانشوع اول (متوفای ۷۰۰/۶۹۹) رئیس، جاثلیق، کلیسای سریانی شرق از حدود سال ۶۸۵ تا ۶۹۲ میلادی بوده است. وی در یک قطعه از تفسیر متی ۲۱: ۹ به اختصار به «برخی حماقت‌های تازه» اشاره می‌کند که عیسی را به‌سادگی به عنوان یکی از پیامبران می‌بیند. (Penn, 2015b: pp. 139-140; see also Hoyland, 1997: pp. 200-203)

اما روایت دیگری از زندگی اجتماعی و روابط مسلمانان با مسیحیان نیز در این دوره وجود دارد. زندگی تئودوطی^۲، اسقف میافیزیت آمید در اواخر سده هفتم، شامل اشاراتی به مالیات سرانه و فرازهای متعددی است که شخصیت‌های مسلمان نقش اصلی را ایفا می‌کنند. گزارش‌های تعاملات میان تئودوطی، مسئولین مسلمان و سایر مسلمانان از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. برای نمونه، زندگی تئودوطی بیان می‌کند که در یک کلیسای شلوغ، عرب‌ها همراه مسیحیان برای تماشای مراسم انتصاب تئودوطی به مقام کشیشی جمع می‌شوند. در جای دیگر، هاجری‌ها به موعظه او گوش می‌سپارند و دائماً فرامین وی را اجرا می‌کنند. مسئولین حکومتی نیز همینطور تحت تأثیر قرار می‌گیرند. یک حاکم عرب به دنبال برکت‌یافتن از تئودوطی است، برخی مسئولین از ادسا وقتی او به این شهر وارد می‌شود به او خوش‌آمد می‌گویند، و حاکم دارا به او کمک می‌کند تا یک صومعه بسازد. زندگی تئودوطی از یک گزارش واقع‌گرایانه به دور است، اما تصاویر ارائه شده در آن می‌تواند بازتاب مرزهای دینی غیرصلب‌تری نسبت به آنچه به طور کلی به مسیحیت و اسلام نخستین نسبت داده می‌شود باشد. (Penn, 2015b: pp. 141-143;) (see also Hoyland, 1997: pp. 156-60; Palmer, 2006: pp. 111-38)

^۱ . Exegesis of the Pericopes of the Gospel, Hnansho' I

^۲ . Life of Theoduṭē

۴-۳-۵- واکنش به تثبیت حکومت و دین در دوره عبدالملک و پس از آن

با تثبیت و یکپارچه شدن قدرت و سیاست‌های دینی در دوره عبدالملک (۶۸۵-۷۰۵) واکنش‌های مختلفی از سوی سریانیان صورت گرفت. این واکنش‌ها به گونه‌های مختلف تغییر دیدگاه نسبت به ناپایداری حکومت عرب و تقابل ایدئولوژیک قابل مشاهده است.

۱-۴-۳-۵- تغییر دیدگاه‌ها نسبت به ناپایداری حکومت عرب

با گذشت چند سال از حکومت عبدالملک، و پس از برقراری حکومت یکپارچه و نسبتاً مقتدری که توانسته بود پس از دومین جنگ داخلی همه مخالفان خود را از میان بردارد، برای مسیحیان سریانی هر روز آشکارتر می‌شد که حاکمیت عرب‌ها به زودی از میان نخواهد رفت. تقریباً همه نگاشته‌های سریانی از نوع مکاشفات آخرالزمانی (نکات اصلی یوحنا بار پنکالی، مکاشفه آخرالزمانی منسوب به متودیوس، مکاشفه آخرالزمانی ادسای، و مکاشفه آخرالزمانی یوحنا کویچک) در دوره عبدالملک نوشته شدند و پس از این دوره که دیگر نابودی فاتحان عرب دور از انتظار شده بود، این نوع نوشته‌ها نیز از رونق افتاد. (Penn, 2015a: pp. 33-34)

مکاشفه آخرالزمانی یوحنا کویچک (برادر کوچک زبدی، از حواریون عیسی (ع) و از رسولان عهد جدید) چهار پادشاهی کتاب دانیال را بازتفسیر کرده و آنان را به ترتیب، رومیان، ایرانیان، (بر خلاف سیر تاریخی) مادها، و مردمان جنوب دانسته است. بیشتر این مکاشفه بر پادشاهی چهارم متمرکز می‌شود که پادشاهی نسل اسماعیل است. این پادشاهی جنوب، همه سرزمین را فتح می‌کند (اشاره به دانیال ۱۱: ۵: «سپس پادشاه جنوب قدرتمند خواهد شد»). مردمان جنوب در این متن به عنوان مخوف‌ترین مردمان توصیف شده‌اند که ظاهری زنانه دارند و علیه مخلوقات خداوند عصیان می‌کنند. آنان مردمان ناپاکی هستند که چهارگوشه زمین را غارت می‌کنند و به اسارت درمی‌آورند، از نام خداوند بیزارند، و مسیحیان تحت سلطه آنان به‌ویژه به سبب مطالبه دائمی خراج، آزار فراوان می‌بینند. این متن همچنین شامل یکی از نخستین اشارات به [حضرت] محمد (ص) است که از وی با عنوان «یک جنگجو، کسی که آنان وی را یک پیامبر خواهند خواند» یاد می‌کند. (Penn, 2015b: pp. 145-150; Hoyland, 1997: pp. 267-270)

۲-۴-۳-۵- تقابل ایدئولوژیک

گسترش سیاست بومی‌سازی جامعه اسلامی و رفتارهای تبعیض‌آمیز و سختگیرانه جانشینان عبدالملک سبب شد مسیحیان سریانی از اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هشیاری بیشتری نسبت به تهدیدهای عقیدتی اسلام برای مسیحیت نشان دهند. آنان همچنین شیوه به‌یاد آوردن

فتوحات و تفسیر آن را دوباره مورد ارزیابی قرار دادند. برخلاف نویسندگان اواخر سده هفتم، تاکتیک مسیحیان این دوره این بود که اغلب از اهمیت تاریخی و الهیاتی فتوحات عرب کاستند و سعی کردند پادشاهی طیبی را تهدید بزرگی برای مسیحیت نشان ندهند. ثمره این تلاش نگارش آثاری بود که خود را در قالب‌های زیر نشان داد. (Penn, 2015a: pp. 33-34)

الف) تفسیر جدید از فتوحات به کمک بافتار گسترده‌تر متن مقدسی

یعقوب ادسای (متوفای ۷۰۸ میلادی)، اسقف میافیزیت ادسا از سال ۶۸۴ م.، نخستین مسیحی سریانی است که استراتژی تفسیری جدیدی را به طور کامل ایجاد کرد. وی در تفسیری از اول پادشاهان ۱۴: ۲۱-۲۸ مستقیماً به حکومت عرب‌ها اشاره می‌کند (Penn, 2015b: p. 181; see also Wright, 1870: vol 2, p. 591) و شکست مسیحیان در دوره فتوحات را با یک نمونه کتاب مقدسی مشخص (تسلط شیشک [سوساک]، پادشاه مصر، بر رجبام و یهودا به سبب گناهانشان) پیوند می‌دهد (Penn, 2015b: pp. 183-184) و آن را تکرار تاریخ می‌بیند. در شماری از نامه‌های وی نیز اشاراتی به مسلمانان دیده می‌شود. (Penn, 2015b: pp. 160-162; see also Hoyland, 1997: pp. 160-67)

یعقوب در دهه ۶۹۰ میلادی رویدادنامه خویش را نیز به اتمام رساند که در واقع، ادامه رویدادنامه مشهور یوسیپوس متعلق به سده چهارم است. پس از یک مقدمه که به اصلاح برخی آثار یوسیپوس می‌پردازد، یعقوب همان قالب مورد استفاده وی را ادامه داد و باقیمانده رویدادنامه او را حول یک جدول مرکزی به ترتیب تاریخی ادامه داد. این جدول سال‌های محلی بیزانس، ساسانیان، و در مدخل‌های اخیر - حاکمان مسلمان را ارائه می‌دهد. یعقوب این جدول را به المپیادهای چهارساله نیز تقسیم کرده است. او همچنین شماره‌گذاری منحصر بفردی برای سال‌ها اضافه کرده است، که نخستین سال آن حدود ۳۲۷ میلادی آغاز می‌شود. بر اساس این روش ویژه تاریخ‌گذاری، حدود سال ۲۹۳ از محمد (ص) یاد شده است. (Penn, 2015b: pp. 175-177; see also Wright, 1870: vol. 3, pp. 1062-64; Palmer, 1993: pp. 36-40; Hoyland, 1997: p. 165; Shoemaker, 2012: pp. 36-38)

گونه جالب دیگری که از آثار یعقوب ادسای وجود دارد، توسط یک مسیحی در قرون میانه گردآوری شده است. وی منتخباتی از نگاشته‌های پدران کلیسا را به شکل گفتگویی فرضی میان یک شاگرد و چند الهیدانان برجسته گردآوری کرده است. در میان این گفتگو به اندازه سه برگه مطلب وجود دارد که به یعقوب اسقف میافیزیت ادسا (متوفای ۷۰۸ م.) منسوب است. یعقوب از آیین ختنه و به‌جا آوردن سه سجده به سوی جنوب توسط عرب‌ها یاد کرده است که یکی از کهن‌ترین شواهد آیین‌های مذهبی مسلمانان به شمار می‌رود. (Penn, 2015b: p. 185)

ب) کم‌اهمیت جلوه دادن فتوحات

تاکتیک کم‌اهمیت جلوه دادن فتوحات در دو متن اوایل سده هشتم میلادی دیده می‌شود. متن نخست یک فهرست مختصر از خلفاست که بین سال‌های ۷۰۵ تا ۷۱۵ م. نگارش یافته است. حضرت محمد (ص) در این متن تنها مانند سایر پادشاهان ذکر شده است. نویسنده نیازی به توضیح فتوحات ندیده است و خلفا را مانند سایر پادشاهان که یکی پس از دیگری می‌آیند تصویر کرده است. در حقیقت، نویسنده به کلی فتوحات را به عنوان یک خاطره تلخ و یا دارای معنای ویژه محو و مدفون ساخته و ظهور عرب‌ها را در حد یک تغییر سیاسی نسبتاً کم‌اهمیت تنزل داده است. (Penn, 2015a: p. 35)

نکته قابل توجه در رویدادنامه ۷۰۵، و نیز رویدادنامه ۷۲۴، تمایل به ذکر نخستین جنگ داخلی عرب‌ها، بدون اشاره به علی (ع) به عنوان خلیفه چهارم است. این امر حاکی از آن است که حداقل در نگاه غیرمسلمانان، خلافت علی (ع) آن قدر شکننده بوده است که نمی‌توانست یک حکومت مورد قبول را اجرا کند. حذف دوره معاویه دوم و مروان اول نیز توجیه مشابهی دارد. واژگان گزینش شده توسط نویسنده نیز اطلاعات خوبی در اختیار ما می‌گذارد. او از فاتحان با عنوان عرب‌ها^۱ یاد می‌کند بدون این که به این اصطلاح یک اهمیت دینی مشخص بدهد؛ برخلاف نویسندگان بعدی که ترجمه سریانی القاب اسلامی مانند «امیرالمؤمنین» را به کار برده‌اند، نویسنده این رویدادنامه رهبران عرب را تنها با عنوان پادشاه^۲، که سایر نویسندگان سریانی برای رهبران غیردینی استفاده کرده‌اند، ذکر نموده است؛ او همچنین از نخستین جنگ داخلی عرب‌ها با اشاره به مشهورترین جنگ آن یاد می‌کند، و کل دوره فتنه را «جنگ صفین» می‌خواند.

رویدادنامه ۷۰۵ برخلاف نوشته‌های پیشین سریانی مانند مکاشفه آخرالزمانی منسوب به متودیوس به صراحت از «پادشاهی عرب‌ها» سخن می‌گوید و حکومت آنان را زودگذر نمی‌داند. این امر ناشی از پایدارتر شدن حکومت امویان است که پیشتر مورد بررسی قرار گرفت. ارائه فهرست رهبران این پادشاهی با همان قالب و واژگانی که رویدادنامه‌نگاران پیشین برای برشمردن حاکمان روم و بیزانس و ایران به کار برده‌اند، درجه‌ای از مشروعیت سیاسی بدان بخشیده است. چنین فهرستی از حاکمان مسلمان، می‌توانست اهداف عملی برای ساکنان امپراطوری اسلامی داشته باشد. این احتمال هست که این رویدادنامه مختصر در واقع ترجمه‌ای از یک اصل عربی باشد، اما برخلاف رویدادنامه ۷۲۴ در این اثر نشانه‌ای از بهره‌گیری از واژگان عربی یا وابستگی به تقویم قمری

^۱ . tayyāyē

^۲ . malkē

دیده نمی‌شود. بنابراین وجود یک اصل سریانی کاملاً محتمل است. (Penn, 2015b: pp. 156-159; see) (also Hoyland, 1997: pp. 394-395; Palmer, 1993: pp. 43-44; Wright, 1870: vol 2, pp. 992-993 حدود ۷۱۶ میلادی، رویدادنامه مصیبت‌ها^۱ نوشته شده است که با قراردادن گزارش به حکومت رسیدن ولید و سلیمان در میان گزارش‌های بلایا و مصیبت‌ها، این نوشته نیز تلاش دارد اهمیت چندانی برای پادشاهی عرب‌ها قائل نشود. (Penn, 2015a: pp. 35-36; Penn, 2015b: pp. 192-193; see) (also Wright, 1870, vol. 2, pp. 989-1003; Palmer, 1993: pp. 45-48.

ج) دفاعیه‌نویسی

در دهه ۷۲۰ دوره شکل‌گیری تقابل با اسلام در قالب دفاعیه‌نویسی است که به شکل‌های مختلف گفتگو، پرسش و پاسخ و نامه‌ها بروز یافته است. نخستین دفاعیه‌نویسی در برابر اسلام در این دوره به نگارش درآمده است. یکی از این متون مکاشفات درباره تقدیر مسیح است که احتمالاً بین دهه ۷۲۰ تا ۷۳۰ به نگارش درآمده است (DebiE, 2006: p. 233). این متن در پوشش یک متن ضد یهودی، در واقع به دفاع از باورهای و سنت‌های مسیحی در برابر مسلمانان پرداخته است. (ibid: p. 235)

اثر دیگری که در این دوره باید از آن یاد کرد، مجادله بیت‌حالی^۲ است. این نوشته که در نسخه خطی با عنوان «مجادله‌ای که میان یک عرب سرشناس و یک راهب در صومعه بیت‌حالی رخ داد» ثبت شده است، اطلاعات مهمی برای بررسی نخستین واکنش‌های مسیحیان به ظهور اسلام در اختیارمان قرار می‌دهد. این مجادله هشت ورقه‌ای به موضوعاتی چون بافتار جغرافیایی فتوحات اسلامی، ختنه، تفسیر تیپولوژیکال^۳، الهیات تثلیثی، مسیح‌شناسی، محمد [ص]، تقدیس اشیاء و آثار مقدس توسط مسیحیان، نماز گزاردن مسیحیان به سوی شرق، رستگاری‌شناسی، و خاستگاه-های قرآن می‌پردازد. و در نهایت با این نکته به پایان می‌رسد که مرد عرب اذعان می‌کند که اگر ترس از عواقب [ارتداد] نبود، بسیاری از عرب‌ها به مسیحیت می‌گرویدند. (Penn, 2015b: pp. 212-213) رینینک مسأله اصلی این مجادله را رابطه میان قدرت سیاسی و دین حق می‌داند. (Reinink, 2006: p. 169) موافقت دائمی عرب با بیانات راهب نشان می‌دهد این متن بیشتر علاقه‌مند به دفاعیه‌نویسی و جدل کلامی بوده است تا این که بخواهد رونوشتی از یک مواجهه واقعی بین‌الادیانی

^۱ . Chronicle of Disasters

^۲ . Disputation of Bēt Ḥalē

^۳ . در تفسیر تیپولوژیکال شخصیت‌ها، اشیاء و رخدادهای ویژه‌ای در عهدقدیم به صورت عمیق‌تر به صورت شخصیت‌ها، اشیاء و رخدادهایی در عهدجدید دیده می‌شوند. (<https://www.britannica.com/topic/allegorical-interpretation>)

ارائه دهد. (Penn, 2015b: pp. 214-215; see also Hoyland, 1997: pp. 465-572; Reinink, 2007, pp.)

(57-72; Reinink, 2006: pp. 134-137

نتیجه‌گیری

با آغاز فتوحات اسلامی سربانی‌زبانان عراق، شامات و غرب ایران به بازتاب این درگیری‌ها و سپس توصیفاتی از اسلام و مسلمانان در نگاشته‌های خویش پرداختند که هر روز بیشتر مورد توجه و استفاده پژوهشگران تاریخ صدر اسلام قرار می‌گیرند. بررسی ویژگی‌ها و سیر تحول آن‌ها در نوشتار نشانگر موارد زیر است:

۱- این نگاشته‌ها در مقایسه با منابع تاریخی اسلامی و نیز سایر منابع غیراسلامی از مزیت‌هایی برخوردارند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

- نزدیکی زمانی نویسندگان به رخداد‌های گزارش شده؛
- نگاه بیرونی به اسلام و مسلمانان؛
- زندگی در جامعه اسلامی و داشتن اطلاعات دست‌اول؛
- برخورداری از اطلاعات بیشتر در مقایسه با سایر منابع غیراسلامی است.

۲- نقاط ضعف منابع سربانی عبارتند از:

- تنها بخش اندکی از آن‌ها که در دوره صدر اسلام نگاشته شده‌اند امروزه در دسترس هستند. بنابراین، قضاوت قطعی بر اساس متون موجود موجب رویکردی تقلیل‌گرایانه خواهد بود.
- بیشتر این متون ماهیتی دینی (مسیحی) دارند و نه تاریخی، و در نتیجه، جانبداری‌های فرقه‌ای و دینی به شدت در آن‌ها وجود دارد.
- عادت نویسندگان این دوره به گزارش رخداد‌های گذشته به عنوان نمونه‌ای برای حال و ترسیم رخداد‌های گذشته و حال برای زمان آینده (در نوشته‌های مکاشفه‌ای آخرالزمانی) است و در نتیجه تاریخ‌گذاری دقیق این متون دشوار خواهد بود.
- بحرانی بودن اوضاع سده هفتم میلادی بر شکل‌گیری تصویری نادرست و اغراق‌آمیز از مسلمانان در نظر مسیحیان به عنوان قومی بربر و متعلق به یک فرقه یهودی موعودباور تاثیرگذار بوده است.

۳- توجه سیر پیدایش و تطور متون سربانی مرتبط با تاریخ صدر اسلام را می‌توان در چهار مرحله زیر مورد بررسی قرار داد:

- اشاره پراکنده به فتوحات، در متونی چون گزارش سال ۶۳۷ و رویدادنامه ۶۴۰.

- نخستین اشارات به اسلام و نخستین تلاش‌ها برای تبیین فلسفه فتوحات، در متونی مانند نامه‌های یسوع یهب سوم، رویدادنامه خوزستان، رویدادنامه مارونی، مکاشفه آخرالزمانی منسوب به افرم سریانی، و زندگی سریانی ماکسیموس اعتراف‌گیرنده.
- واکنش به سیاست‌های بومی‌سازی عبدالملک بن مروان، در نوشته‌هایی که عمدتاً در قالب مکاشفات آخرالزمانی پدیدار شدند، مانند کتاب نکات اصلی یوحنا بار پنکایی، مکاشفه آخرالزمانی منسوب به متودیوس، و مکاشفه آخرالزمانی ادسای.
- واکنش به تثبیت حکومت و دین در دوره عبدالملک و پس از آن، که در نتیجه آن روابط اجتماعی گسترده‌تری میان آنان با مسیحیان بومی شکل گرفت و در نتیجه مسیحیان سریانی به ابعاد اجتماعی و دینی این مسأله نیز پرداختند. آنان به تدریج با جزئیات اندیشه و شریعت اسلامی آشنایی بیشتری پیدا کردند و متوجه تهدیدهای الاهیاتی اسلام برای آیین مسیحیت، به ویژه در دوره بومی‌سازی عبدالملک بن مروان، شدند. مکاشفه آخرالزمانی یوحنا کوچک چهار پادشاهی کتاب دانیال را بازتفسیر کرد و آخرین پادشاهی را از آن عرب‌ها دانست؛ یعقوب ادسای تلاش کرد تفسیر جدیدی از فتوحات به کمک بافتار گسترده‌تر متن مقدسی ارائه دهد؛ رویدادنامه ۷۰۵، رویدادنامه ۷۲۴ و رویدادنامه مصیبت‌ها از اهمیت فتوحات کاستند؛ و مکاشفات درباره تقدیر مسیح و مجادله بیت‌حالی دفاعیه‌نویسی علیه اسلام را آغاز کردند.

منابع

- رضاخانی، خداداد؛ امیری باوندپور، سجاد، ترجمه و تعلیقات بر رویدادنامه سریانی موسوم به رویدادنامه خوزستان؛ روایتی از آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی، تهران: حکمت سینا، ۱۳۹۵.

1. Brock, Sebastian P., "Ishocyahb III of Abiabene," in *Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, ed. Sebastian Brock, Aaron Butts, George Kiraz, and Lucas Van Rompay, Piscataway, N.J.: Gorgias, 2011.
2. _____, 'Syriac Sources for Seventh Century History', *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 1976, pp. 17-36.
3. _____, 'Syriac Views of Emergent Islam', in G.H.A. Juynboll, ed., *Studies on the First Century of Islamic Society*, 1982, pp. 9-21.
4. Crone, Patricia and Cook, Michael. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge University Press, 1977.
5. Debié, Muriel, "The Eastern Provinces of the Roman Empire in Late Antiquity", in *The Syriac World* ed. Daniel King, Abingdon: Routledge, 2019.
6. Debié, Muriel. "Muslim-Christian Controversy In An Unedited Syriac Text Revelations And Testimonies About Our Lord's Dispensation". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.
7. Garstad, Benjamin. *Apocalypse of Pseudo-Methodius: An Alexandrian World Chronicle*. Harvard University Press, 2012.
8. Grypeou, Emmanouela. "Introduction". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.
9. Gzella, Holger, "The Syriac language in the context of the Semitic languages", in *The Syriac World* ed. Daniel King, Abingdon: Routledge, 2019.
10. Howard-Johnston, James. *Witnesses to a world crisis: Historians and histories of the Middle East in the seventh century*. Oxford University Press, 2010.
11. Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw it: A survey and analysis of the Christian, Jewish and*

Zoroastrian writings on Islam, Princeton, 1997.

12. _____. *In God's path: The Arab conquests and the creation of an Islamic empire*. Oxford University Press, 2015.
13. Nevo, Yehuda D., and Judith Koren. *Crossroads to Islam: the Origins of the Arab religion and the Arab state*. Prometheus Books, 2003.
14. Palmer, Andrew. "Āmīd In The Seventh-Century Syriac Life Of Theodūṭē". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.
15. _____. *The Seventh Century in the West- Syrian Chronicles*. Liverpool: Liverpool University Press, 1993.
16. Penn, Michael Philip. *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*. University of Pennsylvania Press, 2015a.
17. _____. *When Christians First Met Muslims*. University of California Press, 2015b.
18. Reinink, Gerrit J. "Bible and Qur'an in Early Syriac Christian-Islamic Disputation," in *Christians and Muslims in Dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages*, edited by Martin Tamcke, Beirut: Ergon Verlag, 2007: 57–72.
19. _____. "Political Power And Right Religion In The East Syrian Disputation Between A Monk Of Bēṭ Ḥāiē And An Arab Notable". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.
20. Shoemaker, Stephen J. *The Death of a Prophet*. University of Pennsylvania Press, 2012.
21. Suermann, Harald. "Copts And The Islam Of The Seventh Century". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.
22. Taylor, David G. K. , "The Coming of Christianity to Mesopotamia" , in *The Syriac World* ed. Daniel King, Abingdon: Routledge, 2019.
23. Van Ginkel, Jan J. " The Perception And Presentation Of The Arab Conquest In Syriac Historiography: How Did The Changing Social Position Of The Syrian Orthodox Community Influence The Account Of Their Historiographers?". *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2006.

24. William Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, London: Longman, 1870.
25. Winkler, Dietmar W. , "The Syriac Church Denominations" , in *The Syriac World* ed. Daniel King, Abingdon: Routledge, 2019.
26. Witakowski, Witold . *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysius of Tel-Maḥrē: A Study in the History of Historiography*. Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Semitica Upsaliensia, 1987.
27. Wood, Philip , "Historiography in the Syriac-Speaking World, 300–1000" , in *The Syriac World* ed. Daniel King, Abingdon: Routledge, 2019.